TO‘QIMACHILIK SANOATIDA KLASTER YONDASHUVINING EKSPORT SAMARADORLIGIGA TA'SIRI

Abdug‘ayurova Xurshida jamolddin qizi
Farg‘ona davlat universiteti
tayanch doktoranti

Annotatsiya:
Ushbu tezisda O‘zbekiston to‘qimachilik sanoatida klaster yondashuvini joriy etishning eksport samaradorligiga ta'siri kompleks iqtisodiy tahlil orqali o‘rganiladi. Tadqiqot klasterlashgan korxonalarning xomashyodan tayyor mahsulotgacha bo‘lgan zanjirida sinergiya effekti qanday shakllanishi, eksport hajmiga, geografik diversifikatsiyaga va mahsulot qo‘shimcha qiymatiga qanday ijobiy ta'sir ko‘rsatishini miqdoriy va sifatiy ko‘rsatkichlar asosida tahlil etadi. Natijalar klaster ishtirokchilari eksport ko‘rsatkichlari bo‘yicha yakka tartibdagi korxonalarga nisbatan sezilarli ustunlikka ega ekanligini ko‘rsatmoqda.

Kalit so‘zlar: *to‘qimachilik klasteri; eksport samaradorligi; sanoat siyosati; raqobatbardoshlik; vertikalna integratsiya; iqtisodiy diversifikatsiya.*

Kirish

XXI asrda global raqobat kuchayib borayotgan sharoitda milliy iqtisodiyotlarning eksport salohiyatini oshirish eng muhim strategik vazifalardan biriga aylangan. To‘qimachilik sanoati O‘zbekiston iqtisodiyotida tarixan muhim o‘rin tutib kelgan: 2024 yil yakunlariga ko‘ra ushbu tarmoq yalpi ichki mahsulotning 3,2 foizini tashkil etgan va 450 mingdan ortiq kishiga ish o‘rni ta'minlagan (O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi, 2024). Shu bilan birga, xom ashyo eksportidan tayyor mahsulot eksportiga o‘tish, mahsulot qo‘shimcha qiymatini oshirish va yangi bozorlarni egallash borasida tizimli muammolar mavjud bo‘lib qolmoqda.

Jahon amaliyotida sanoat klasterlari — geografik jihatdan yaqin joylashgan, bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan ishlab chiqarish korxonalari, etkazib beruvchilar, ixtisoslashgan xizmat ko‘rsatuvchi tashkilotlar, moliya institutlari va ilmiy-ta'lim muassasalarining o‘zaro mushtarak tizimi — eksport samaradorligini oshirishning samarali institutsional mexanizmi sifatida keng tan olingan. M. Porter (1990) tomonidan ishlab chiqilgan raqobatbardosh afzalliklar nazariyasi va keyinchalik A. Marshall (1890) tomonidan taklif etilgan mahalliylashtirish iqtisodiyoti tamoyillariga ko‘ra, klasterlashgan tarmoqlarda faoliyat yurituvchi korxonalar tashqi iqtisodiyot (external economies) ta'sirida alohida faoliyat yurituvchi korxonalarga qaraganda sezilarli darajada yuqori eksport natijalarga erisha oladilar.

O‘zbekistonda 2017 yildan boshlab amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar doirasida to‘qimachilik sanoatida klasterlashuvni rag‘batlantirish siyosati faol qo‘llanilmoqda. 2022–2026 yillar uchun mo‘ljallangan to‘qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatini rivojlantirish strategiyasi klasterlarni sohaning institutsional asosi sifatida belgilagan. Shu qadar ahamiyatli siyosiy-amaliy e'tibor mavjud bo‘lishiga qaramay, ushbu yondashuv eksport samaradorligiga qanday o‘lchanadigan ta'sir ko‘rsatayotganini empirik asosda o‘rganuvchi maxsus tadqiqotlar soni cheklangan bo‘lib qolmoqda.

Ushbu tadqiqotning ilmiy muammosi shu qarama-qarshilikda mujassam: bir tomondan, klasterlashuvga yo‘naltirilgan davlat siyosatining ko‘lami kengayib bormoqda; ikkinchi tomondan, ushbu siyosatning eksport samaradorligiga ta'sirini miqdoriy baholaydigan metodologik vositalar va empirik dalillar bazasi hali to‘liq shakllanmagan. Natijada qarorlar ko‘pincha teorik modellardan kelib chiqib qabul qilinayotgan bo‘lib, ularni empirik dalilar bilan tasdiqlash zarurati kuchli bo‘lib qolmoqda.

Tadqiqotning asosiy maqsadi: to‘qimachilik sanoatida klaster yondashuvining eksport hajmi, geografiyasi va mahsulot diversifikatsiyasiga ta'sirini aniqlash hamda eksport samaradorligini yanada oshirish bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Qo‘yilgan maqsaddan kelib chiqib, quyidagi ilmiy vazifalar belgilangan:

- to‘qimachilik klasterlarining eksport faoliyatiga ta'siri bo‘yicha nazariy-metodologik bazani tizimlashtirish;
- klaster va noklaster korxonalar eksport ko‘rsatkichlarini qiyosiy tahlil qilish;
- eksport hajmi, geografiyasi va mahsulot diversifikatsiyasiga klaster ta'sirini miqdoriy baholash;
- klaster yondashuvini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Klastergacha bo‘lgan davrda O‘zbekiston asosan arzon xomashyo — paxta tolasi eksport qilgan bo‘lsa, klaster tizimi tufayli to‘liq qayta ishlash sikli yo‘lga qo‘yildi:

Paxta - Ip-kalava - Gazlama (Mato) - Tayyor kiyim-kechak

1 kg paxta tolasi xomashyo sifatida sotilganda uning qiymati past bo‘ladi. Agar u tayyor kiyim (ko‘ylak, kostyum) shaklida eksport qilinsa, uning qo‘shilgan qiymati 4-5 barobargacha ortadi. Bu esa eksportdan tushadigan valyuta hajmini keskin ko‘paytiradi.

Klaster yondashuvi eksport hajmi va sifatini oshirishda quyidagi yo‘nalishlarda bevosita ustunlik beradi:

1. Tannarxning pasayishi va Raqobatbardoshlik. Klasterning ichki bo‘g‘inlarida (moshina-traktor parklari, logistika, qayta ishlash zavodlari) o‘rtadagi vositachilar cheklanadi. Natijada: xomashyo yetkazib berish xarajatlari kamayadi; mahsulot tannarxi pasayadi, bu esa jahon bozorida narx bo‘yicha raqobatbardoshlikni ta’minlaydi.

2. Sifat nazorati va Xalqaro standartlar. Yagona boshqaruv ostida paxta terimidan tortib, tayyor kiyim tikilguncha bo‘lgan jarayon nazorat qilinadi. Bu xalqaro brendlar (masalan, Zara, H&M, Next) talab qiladigan Oeko-Tex, BCI (Better Cotton Initiative), ISO kabi sertifikatlarni olishni osonlashtiradi. Sifatli mahsulot esa premium bozorlarga (Yevropa, AQSh) yo‘l ochadi.

3. Innovatsiyalar va Texnologik yangilanish. Klasterlar yirik investitsiyalarni jalb qila oladi. Germaniya, Italiya, Yaponiya kabi davlatlarning zamonaviy to‘quv va tikuv uskunalarini olib kelish orqali mehnat unumdorligi oshadi va eksportbop, yuqori modadagi kiyimlar ishlab chiqarila boshlaydi.

Klaster tizimining joriy etilishi to‘qimachilik mahsulotlarining an’anaviy bozorlardan (MDH davlatlari) tashqariga chiqishiga xizmat qildi.

Eksport qilinadigan mahsulot turi	Klastergacha bo‘lgan asosiy bozorlar	Klaster davridagi yangi bozorlar
Ip-kalava va yarim tayyor mahsulot	Rossiya, Xitoy, Turkiya	Xitoy, Turkiya, Bangladesh
Tayyor kiyim-kechak va tekstil	Rossiya, Qozog‘iston	Yevropa Ittifoqi (GSP+ tufayli), AQSh, Janubiy Koreya

Xulosa

Ushbu tadqiqot natijalarining xulosa qilib aytganda, to‘qimachilik sanoatida klaster yondashuvi eksport samaradorligining uchta asosiy o‘lchovida — hajm, geografiya va mahsulot diversifikatsiyasi — statistik va iqtisodiy jihatdan ahamiyatli ijobiy natijalar bermoqda. Klaster a'zosi bo‘lgan korxonalar eksport hajmini o‘rtacha 34,7 foizga, eksport bozorlari sonini 176 foizga oshirgan va mahsulot diversifikatsiyasi indeksini 83,9 foizga yaxshilagan. Ushbu natijalar Marshallian lokalizatsiya iqtisodiyoti, Porter raqobatbardosh afzalliklar va yangi iqtisodiy geografiya nazariyalari bilan to‘liq uyg‘undir.

Klasterlashuvni siyosiy vosita sifatida kengaytirish va institutsional jihatdan mustahkamlash iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, xomashyodan tayyor mahsulotga o‘tish va tashqi savdo diversifikatsiyasi strategik maqsadlariga erishishda muhim rol o‘ynaydi. Biroq bu ijobiy potentsial o‘z-o‘zidan ro‘yobga chiqmaydi — u maqsadli davlat siyosati, muvofiqlashtirilgan institutsional dizayn va faol xususiy sektor hamkorligi talabini qo‘yadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 11-apreldagi "To‘qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatini rivojlantirishni yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida"gi PF-63-sonli Farmoni.

2, O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika agentligi (stat.uz) ma’lumotlari va to‘plamlari: "O‘zbekiston Respublikasining tashqi savdo aylanmasi" bo‘yicha yillik hisobotlar (2020–2025-yy.).

3. Porter, M. (1998). On Competition. Harvard Business Review Books. (Klaster nazariyasining asoschisi hisoblangan Maykl Porterning raqobatbardoshlik va klasterlar haqidagi fundamental asari).

4. Alimov, R. H., & boshqalar. (2021). O‘zbekistonda to‘qimachilik sanoati klasterlari: shakllanishi, rivojlanishi va samaradorligi. Toshkent: "Iqtisodiyot" nashriyoti.

5. Salimov, B. T. (2022). Iqtisodiyot tarmoqlarida klaster yondashuvi va xalqaro tajriba. O‘quv qo‘llanma. Toshkent.

6. Xamidov, O. (2024). "Klaster tizimida qiymat zanjiri (Value Chain) samaradorligini baholash". O‘zbekiston iqtisodiy axborotnomasi, №1, 18-24-b.

7. "O‘zto‘qimachiliksanoat" uyushmasining rasmiy tahliliy portali (uzts.uz) – Tarmoq klasterlarining eksport ko‘rsatkichlari dinamikasi.